

PREVAZILAŽENJE METODOLOŠKOG DOGMATIZMA U DRUŠTVENIM ISTRAŽIVANJIMA: TRIANGULACIJA, MULTIMETOD I KOMBINOVANI METODI

Overcoming methodological dogmatism in social sciences: triangulation, multimethod, and mixed methods

APSTRAKT: *Kvantitativni i kvalitativni pristupi istraživanju se veoma dugo u metodologiji društvenih nauka posmatraju kao dva suprotna pola koja su međusobno nepomirljiva. To se najbolje vidi na osnovu sukoba koji se između predstavnika obe grupe dešavaju, a koji ima odlike metodološkog dogmatizma. Pod metodološkim dogmatizmom podrazumeva se ubeđenost istraživača u superiornost sopstvenog pristupa, kao i u potpunu nelegitimnost suprotnog. Osnovni cilj ovog rada jeste analiza savremenih mogućnosti za prevazilaženje pomenutog dogmatizma. U skladu sa tim, ovde će biti analizirana tri pristupa koja su najzastupljenija u literaturi – triangulacija, multimetod i kombinovani metodi – s ciljem da se uoči kontinuitet razvoja ideje o povezivanju kvantitativne i kvalitativne metodologije, kao i da se prikažu osnovne karakteristike, prednosti i mane svakog pristupa. Na kraju rada zaključuje se da odabir metoda istraživanja treba da bude vođen prirodom problema koji se ispituje, a da kombinacija metoda može da posluži kao efikasno sredstvo u obuhvatanju složenosti pojava koje su predmet društvenih nauka.*

KLJUČNE REČI: istraživački pristupi, triangulacija, multimetod istraživanja, kombinovani metodi

ABSTRACT: *For the longest time, quantitative and qualitative methods have been considered opposing and mutually exclusive categories within the methodology of social science. This is best showcased by the conflicts arising between the proponents of these differing approaches – conflicts that are often characterized*

1 vladan.vidicki@ff.uns.ac.rs

2 snezanas@ff.uns.ac.rs

by an air of methodological dogmatism. The term 'methodological dogmatism' refers to the conviction of researchers in the superiority of their own approach, while delegitimizing any other. The main purpose of this paper is to outline the contemporary theoretical possibilities of overcoming said dogmatism, and the three most prevalent approaches (triangulation, multimethod and mixed methods) will be presented accordingly. The goal is to identify the continuity of the ideas referring to the integration of qualitative and quantitative methodology, as well as to highlight the characteristics, advantages and drawbacks of each method. The paper concludes that the choice of method should be based on the nature of the research problem at hand, and that the combining of methods can serve as a useful tool for understanding and encompassing the full complexity of phenomena which are at the heart of social research.

KEYWORDS: *research approaches, triangulation, multimethod research, mixed methods*

Odluka o odabiru pristupa koji će se koristiti u analizi predmeta istraživanja predstavlja jedan od osnovnih koraka pri proučavanju određene društvene pojave. Iako postoji mnoštvo različitih istraživačkih pristupa, u metodologiji društvenih nauka uglavnom se govori o kvantitativnom i kvalitativnom pristupu kao o dve dominantne pozicije u koje se svi metodi i tehnike mogu klasifikovati. Razvoj oba pristupa tekao je gotovo odvojeno, a u naučnoj zajednici je dugo preovladavalo uverenje da su u pitanju pristupi koji su međusobno nepomirljivi. Shodno tome, istraživači su se često tokom svog obrazovanja i kasnijeg radnog angažmana opredeljivali za jednu od dve pozicije, te su na taj način neretko pristupali svom istraživanju sa istog, jednom usvojenog pristupa (Leburić, 2001). Na taj način postepeno se razvilo ono što se obično označava kao metodološki dogmatizam u društvenim istraživanjima (Strauss and Corbin, 1998).³

Metodološki dogmatizam predstavlja istraživačku poziciju koja favorizuje jedan istraživački pristup, a negira dostignuća ili uopšte mogućnost validnosti rezultata drugog. Tako na primer, kvantitativni istraživači često negiraju pouzdanost rezultata kvalitativnih istraživanja, navodeći kako su oni tek nešto bolji od običnih novinskih članaka (Bryman, 1988). U prilog tome ističu kako kvalitativni istraživači ignorišu problem reprezentativnosti uzorka, ne nude jasan uvid u celokupan postupak istraživanja, previše su subjektivni i rezultate baziraju na jednom ili nekoliko slučajeva (Bryman, 2012: 405–407).⁴ Sa druge strane,

3 Termin „metodološki dogmatizam” nije novijeg datuma. U radu „Primedbe na metodologiju društvenih nauka” (Kaufmann, 1936:4) on se pominje i određuje kao *a priori* odabir jednog metoda istraživanja kao najadekvatnijeg za istraživanje određene pojave.

4 U našoj akademskoj zajednici ovo stanovište je dugo prisutno i čini se da i dalje dominira posebno u shvatanjima psihologa, ekonomista, ali i određenog dela sociologa. Razlog za to treba tražiti u nedovoljnom poznavanju kvalitativne analize podataka koja podrazumeva jasna pravila i procedure kojima se obezbeđuje preciznost, pouzdanost i objektivnost

kvalitativni istraživači kritikuju upotrebu statističkih i drugih tehnika od strane kvantitativnih istraživača smatrajući da istraživanje društvenih pojava iziskuje metode koji su u stanju da „uhvate“ fluidan društveni život (Blumer, 1956; Schütz, 1962; Cicourel, 1964).⁵ Iz navedenog se primećuje kako dve istraživačke tradicije daju različite prigovore suprotnoj strani. Dok kvantitativni istraživači kritikuju kvalitativna istraživanja sa aspekta *epistemologije*, odnosno filozofske strane istraživanja, kvalitativni istraživači kritikuju kvantitativna istraživanja sa aspekta *tehničke*, odnosno praktične strane istraživanja.⁶

Prema jednom od vodećih metodologa današnjice Alanu Brajmanu (Alan Bryman), u akademskoj zajednici postoje i koegzistiraju dve verzije debate između istraživačkih tradicija (Bryman, 2012: 631). Prva verzija može se nazvati epistemološkom, a nju zastupaju oni autori koji na kvantitativna i kvalitativna istraživanja gledaju kao na dve međusobno isključive paradigme čija razlika, ali i netrpeljivost, počiva na filozofskim pretpostavkama svake. Dakle, nije reč samo o pukoj razlici između strategija istraživanja ili procedura za prikupljanje podataka, već se radi o „fundamentalno različitom epistemološkom okviru za konceptualizaciju znanja, društvene stvarnosti, kao i procedura za njeno razumevanje“ (Filstead navedeno prema Bryman, 1988: 105).

Druga verzija debate koju Brajman navodi, tehnička debata, počiva na pretpostavci da su i kvantitativna i kvalitativna istraživanja pogodna za različite vrste istraživačkih problema, kao i da istraživački problem treba da utiče na to koji model istraživanja treba da se upotrebi. U tom smislu, korišćenje isključivo kvantitativnih metoda za istraživanje svih problema je pogrešno i obrnuto. Za razliku od toga izbor plana, metoda, pa i celokupnog pristupa istraživanju treba da bude odluka donesena na osnovu tehničkog aspekta metoda. Drugim rečima, ova struja istraživača navodi kako prilikom odabira metoda treba voditi računa o tome da li i koliko određen plan ili metod može da se prilagodi ili da obuhvati određeni problem istraživanja (Bryman, 1988). U tom smislu dve istraživačke tradicije se prema tehničkoj verziji debate međusobno ne isključuju, već predstavljaju jednake mogućnosti koje se stavljaju pred istraživača prilikom odabira metoda.⁷

Dve verzije debate o razlikama između kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja koje identifikuje Brajman (1988), svaka za sebe, predstavljaju jednostranost jednog dela istraživača i još više reflektuju antagonističke odnose

---

rezultata. Ovo omogućuju i softveri za analizu podataka poput *NVivo* i *MAXQDA* koji danas predstavljaju neophodne alate za ovaj tip istraživanja.

5 Više o tome vidi u Bryman, 2012.

6 Epistemološka i tehnička kritika nisu strogo podeljene na kvantitativnu i kvalitativnu poziciju. One pre svega predstavljaju dve verzije debate o kvantitativnim i kvalitativnim istraživanjima, s tim što kvantitativni istraživači radije zastupaju epistemološku, a kvalitativni tehničku kritiku. Iako navedene dve dimenzije razlikovanja najviše dolaze do izražaja u međusobnim „napadima“, potrebno je naglasiti da su značajne i one ontološke i heurističke prirode. Na ovom mestu one su zanemarene samo zbog toga što nisu ključne tačke oko kojih se vode debate.

7 O Brajmanovom viđenju kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja pisao je i Vladimir Ilić u metodološkoj studiji *Posmatranje i analiza sadržaja* (Ilić, 2016).

među njima. Savremenije tendencije kombinovanja i integrisanja metoda iziskuju prevazilaženje datih netrpeljivosti radi izgradnje kombinovanog pristupa koji bi pokušao da obuhvati svu složenost i kompleksnost društvene stvarnosti. Kako zagovornici epistemološke verzije debate pretpostavljaju zavisnost između epistemološke pozicije i metoda istraživanja, prema njihovom mišljenju o integraciji istraživačkih metoda gotovo da nema ni govora, jer su dve istraživačke tradicije nesamerljive i potpuno drugačije (Guba, 1987). Prema mišljenju zagovornika tehničke verzije debate kombinacija je prihvatljiva ukoliko problem to zahteva. Postavljajući problem istraživanja u fokus, Brajman navodi da oni dopuštaju izbor onih planova i metoda koji su najadekvatniji i koji najviše odgovaraju datim problemima, te na taj način zatvaraju istorijsku debatu i otvaraju prostor izgradnji i upotrebi kombinovanog pristupa u istraživanju društvenih pojava i društvenog života uopšte (Bryman, 1988).

Na prelazu iz osamdesetih u devedesete godine dvadesetog veka prvi put je došlo do eksplicitnog formiranja kombinovanog metoda kao trećeg istraživačkog pristupa koji omogućava integraciju kvantitativnih i kvalitativnih metoda (Creswell and Plano Clark, 2018). Međutim, treba imati u vidu da su se tokom razvoja metodologije izdvojili i do danas opstali i neki drugi pristupi poput triangulacije i multimetoda koji obavljaju sličan zadatak. U ovom radu biće predstavljena sva tri postupka, a redosled kojim će se obrađivati sugerije vremenski sled i stepen njihovog razvoja.⁸ Tokom čitanja narednih redova čitaocu može da se učini da je reč o gotovo istim pristupima, međutim, u ovom radu se sugerije da razlike između njih ipak postoje. U zaključku rada posebna pažnja biće posvećena upravo njihovim razlikama.

Savremeni postupci prevazilaženja metodološkog dogmatizma

Ideja o kombinovanju kvantitativnih i kvalitativnih metoda nije nova.⁹ Pojedina antropološka i sociološka istraživanja (npr. Gans, 1963; Hollingshead, 1949; Lynd and Lynd, 1929/1959), rađena pretežno tokom prve polovine 20. veka, danas bi mogla da se označe pretečama multimetod i kombinovanih istraživanja. Čuveni Hotornski (Hawthorne) eksperiment Eltona Mejoa (Elton Mayo) i saradnika koji je sproveden u periodu od 1924. do 1932. godine, eksperiment o konformizmu Solomona Aša (Solomon Asch) iz 1951., kao i Robers Kejv (Robbers Cave) eksperiment Muzafera Šerifa (Muzafer Sherif) iz 1954. godine,

8 Na relevantnost ovog problema za srpsku metodologiju upućuje uvid u savremene domaće udžbenike iz metodologije (Fajgelj, 2014; Branković, 2014; Popadić, Pavlović i Žeželj, 2018) koji kombinovani pristup ne navode kao zaseban i komplementaran sa kvantitativnim i kvalitativnim istraživačkim pristupom. U nekim drugim (npr. Knežević Florić i Ninković, 2012: 36–37) on se pominje, ali mu se ne pridaje mnogo pažnje.

9 Iako kombinovana istraživanja nisu nova, ono što je ipak novo jeste pokret, pravac, diskurs ili istraživačka paradigma kombinovanih metoda koja je nastala kao odgovor na trendove kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja (Johnson et al., 2007).

danas se smatraju ranim primerima multimetod i kombinovanih istraživanja u sociologiji i socijalnoj psihologiji (vidi Mark, 2015: 22; Brewer and Hunter, 1986: 16–18). U istom periodu je i Pol Lazarsfeld (Paul Lazarsfeld) eksplicitno navodio kako dubinski intervju kao kvalitativan metod može i treba da posluži formulaciji i izradi anketa kao kvantitativne tehnike za prikupljanje podataka (Jahoda et al., 1931/2003).¹⁰

Konačna ideja o uzajamnoj upotrebi kvantitativnih i kvalitativnih metoda i tehnika uobličena je početkom 60-ih godina 20. veka, kada su naučnici iz oblasti društvenih nauka shvatili da će rezultati istraživanja biti verodostojniji ukoliko se problem ispita na više načina, odnosno posredstvom više metoda (Strauss and Corbin, 1998). Rad u kojem je formalizovana praksa upotrebe više pristupa merenja prilikom istraživanja jeste naučni članak koji su napisali Kempbel i Fisk (Campbell and Fiske, 1959), a u kojem se prvi put predstavlja ideja triangulacije. Prema ovim autorima, u pitanju je proces „višestruke operacionalizacije“ prilikom kojeg se u svrhu validacije nalaza istraživanja koristi više od jednog metoda. Ova praksa omogućila bi potvrdu da podaci i zaključci do kojih se prilikom istraživanja došlo nisu rezultat upotrebe konkretnog metoda, već da su zaista karakteristika pojave koja se istražuje.¹¹

Prvobitne zamisli Kempbela i Fiska dalje su razrađene u čuvenoj studiji koju su napisali Veb i saradnici, a u kojoj se ističe kako je kod „pretpostavke koja je jednom potvrđena posredstvom dva ili više nezavisna procesa merenja, neizvesnost interpretacije značajno smanjena“ (Webb et al., 1966: 2).¹² U ovoj studiji prvi put je upotrebljen termin triangulacija, koji će svoju potpunu razradu doživeti u knjizi Normana Denzina (Norman Denzin) *Čin istraživanja: teorijski uvod u sociološke metode* (Denzin, 1978).¹³

Triangulacija

Ideja o triangulaciji proistekla je iz potrebe za korišćenjem više od jednog mernog instrumenta za ispitivanje odnosa između dve varijable (Bryman, 1988). U metodologiji društvenih nauka pod triangulacijom se podrazumeva posmatranje istraživačkog pitanja iz najmanje dva aspekta (Flick, 2006), odnosno korišćenje više od jednog metoda istraživanja i više od jednog tipa podataka (Bryman, 1988).

Prema pojedinim navodima metafora o triangulaciji je preuzeta iz vojne strategije i označava upotrebu nekoliko različitih referentnih tačaka u prostoru

10 O tome šire videti u Bogdanović, 1981.

11 Donald Kampbel je u metodologiji poznat po tome što se smatra osnivačem evolucione epistemologije.

12 Treba napomenuti da je triangulacija u ovim radovima upotrebljena u „metaforičkom smislu“ (Flick, 2011: 11), kao i da isprva nije imala značenje koje joj danas pridajemo. Međutim, ovi radovi su pomenuti kako bi se stekao uvid u to kako je tekla geneza same ideje o kombinovanju – prvo različitih merenja, a kasnije i metoda.

13 Za prvi naučni članak u kojem se pominje triangulacija vidi Jick, 1979.

kako bi se tačno locirala pozicija određenog željenog objekta (Flick, 1992: 176). U metodologiji društvenih nauka prvi put je našla primenu u okviru kvantitativnih metoda, kada se prilikom anketnih istraživanja tragalo za konvergencijom između dve poznate tačke kako bi se otkrila tačka koja je od interesa u datom istraživanju. Zbog toga što je cilj upotrebe različitih metoda u triangulaciji da se konvergira ka jednom odgovoru na istraživačko pitanje, u literaturi se često konvergencija smatra sinonimom za triangulaciju (Mark, 2015: 25). Drugim rečima, proveravanje rezultata i povećanje njihove reprezentativnosti bila je prvobitna svrha ove strategije.

Autor koji je dodatno razradio ovaj koncept Norman Denzin triangulaciju takođe vidi kao strategiju validacije (Flick, 1992). On je definiše kao „kombinaciju metodologija u proučavanju jedne pojave“ (Denzin, 1978: 291) i za razliku od svojih prethodnika govori o njena četiri tipa. Prvi tip je triangulacija podataka, a reč je o korišćenju različitih izvora podataka prilikom proučavanja jedne pojave.¹⁴ Treba napomenuti da Denzin ovde ne misli na različite metode za prikupljanje podataka u okviru jednog nacrtu istraživanja, već na različite tipove podataka koji se odnose na jedan problem istraživanja (Fusch et al., 2018).¹⁵ Izvori podataka koji se prilikom ove triangulacije koriste mogu da se razlikuju na osnovu (1) vremenske dimenzije – dani, meseci, godine, (2) prostorne dimenzije – fizičke udaljenosti/odvojenosti i (3) nivoa analize pojedinca. Kada je reč o nivou analize pojedinca, Denzin dodatno pravi razliku između tri podtipa koje je moguće razlikovati na osnovu jedinice analize – u agregatnoj analizi dobijaju se podaci uglavnom o skupinama posredstvom anketnih istraživanja; zatim interaktivna analiza se pretežno fokusira na obrasce interakcije i najčešće se ovi podaci dobijaju pomoću nenametljivih metoda, kao i participativnih posmatranja i eksperimentima sa malim grupama;¹⁶ najzad, kolektiviteti su treći nivo u okviru kojeg su organizacije, grupe, zajednice ili čitavo društvo najčešća jedinica analize (Denzin, 1978: 296). Pomenuti nivoi i tipovi triangulacije podataka nekada mogu da budu sintetisani u jednom istraživanju, a najbolji primer toga jeste čuvena studija *Dečaci u belom* (Becker et al., 1961/1992). Naime, istraživači su tokom ovog istraživanja odabrane učenike medicinske škole intervjuisali (agregatna analiza), zatim su posmatrali grupu učenika tokom interakcije (interaktivna analiza), a analizirane su i uloge lekara i drugog bolničkog osoblja (kolektivitet kao nivo analize), kao i navike

14 Triangulacija podataka često se koristi u metodu slučaja (vidi npr. Pejšković, 2019).

15 Primera radi, primena participativnog posmatranja i naučnih razgovora kao metoda za prikupljanje podataka u etnografskom nacrtu istraživanja ne predstavlja primer triangulacije podataka, već triangulacije metoda o kojoj će biti reči u nastavku rada.

16 Pod nenametljivim metodima podrazumevaju se oni postupci koji se služe podacima koji su nastali nezavisno od potreba istraživanja, odnosno podacima koji nisu dobijeni direktno od ispitanika (Lee, 2018). Naziv nenametljivi su dobili zbog toga što se između istraživača i objekta istraživanja ne uspostavlja društveni odnos, čime istraživač praktično ne može da utiče na objekat istraživanja. U nenametljive metode se ubrajaju analiza sadržaja, analiza sekundarnih podataka (statističkih, istorijskih, podaci iz drugih istraživanja), a ponekad i posmatranje bez učestvovanja (Babbie, 2011: 355).

učenja dečaka u laboratoriji, učionici i u studentskim domovima (prostorna i vremenska dimenzija) (Denzin, 1978).¹⁷

Drugi tip jeste triangulacija istraživača i ona podrazumeva dva ili više istraživača koji sprovode jedno istraživanje. Pod istraživačima se misli na naučnike koji učestvuju u celokupnom istraživanju, a ne na pojedince koji obavljaju samo određeni deo posla – kodiranje, statističku obradu podataka i sl. (Fusch et al., 2018). Ovaj tip triangulacije može da dovede do smanjenja pristrasnosti jednog istraživača, kao i da poveća pouzdanost rezultata do kojih se istraživanjem došlo (Denzin, 1978: 297). Drugim rečima, ukoliko istraživanje sprovodi jedan istraživač može se desiti da njegovi rezultati, ali i celokupno istraživanje bude oblikovano njegovim „pogledom na svet“ i vrednostima. Triangulacijom istraživača može da se umanja uticaj (jednog) istraživača na istraživanje.

Teorijska triangulacija predstavlja treći tip koji Denzin navodi. Potreba za njom se javlja u onim područjima naučnog saznanja koje karakteriše visok stepen teorijske nekoherentnosti. Teorijska triangulacija podrazumeva prilaženje podacima iz više različitih teorijskih perspektiva, a samim tim i hipotetičkih okvira. Prilikom ovog tipa triangulacije podaci se prikupljaju na osnovu jedne opšte hipoteze istraživanja, da bi se nakon toga oni posmatrali i poredili na osnovu različitih teorijskih perspektiva (Fusch et al., 2018). Na taj način, tvrdi Denzin može lako da se uvidi koje su mane, a koje prednosti svake perspektive što svakako služi potpunijem objašnjenju ispitivane pojave. Kao primer teorijske triangulacije on navodi analizu društvene interakcije iz uglova teorija Ervinga Gofmana (Erving Goffman), Džordža Homansa (George Homans) i Herberta Blumera (Herbert Blumer). Svaki od njih nudi drugačije objašnjenje interakcije, pretpostavlja drugačije principe motivacije za nju, usmerava pažnju na drugačije procese i svaki će priznavati određeni deo podataka za testiranje svojih hipoteza (Denzin, 1978: 299). Sagledavanje sve tri perspektive zajedno može dovesti do jedinstvenog teorijskog objašnjenja pojave.

Četvrti tip triangulacije jeste triangulacija metoda i ona se može podeliti na dva podtipa: (1) unutar-metodsku triangulaciju i (2) među-metodsku triangulaciju. Kada je jedinica posmatranja u nekom istraživanju višedimenzionalna, tada je vrlo korisno koristiti unutar-metodsku triangulaciju. Prilikom nje, istraživač će odabrati jedan metod u okviru kojeg će primeniti nekoliko različitih strategija kako bi ispitao pojavu (Denzin, 1978: 301). Primer ovoga jeste upotreba različitih mernih skala u okviru jednog anketnog istraživanja (Flick, 1992).

Među-metodska triangulacija podrazumeva upotrebu različitih metoda za proučavanje jedne pojave. Jedno od opravdanja koje Denzin navodi za među-metodsku triangulaciju jeste činjenica da svaki metod ima svoje prednosti

---

17 Sam Denzin navodi kako je triangulacija podataka veoma slična tzv. teorijskom uzorkovanju o kojem su govorili Anselm Straus (Anselm L. Strauss) i Barni Glejzer (Barney G. Glaser), osnivači utemeljene teorije (Flick, 1992). Pod teorijskim uzorkovanjem podrazumeva se proces prikupljanja podataka u cilju stvaranja teorije posredstvom kojeg istraživač prikuplja, kodira i analizira svoje podatke zajedno, a nakon toga odlučuje koje podatke da prikuplja u nastavku svog istraživanja kao i gde da ih pronađe (Glaser and Strauss, 1967: 45).

i mane, te da se kombinacijom različitih metoda nedostaci jednog mogu nadomestiti nekim drugim metodom (Fusch et al., 2018). Tako na primer u jednom istraživanju osnovni metod za prikupljanje podataka može da bude posmatranje sa učestvovanjem, a njemu se mogu pridružiti anketno istraživanje, terenski eksperiment, nenametljivi metodi i biografski metod. Denzin navodi kako kombinacija svih pet metoda u istraživanju jedne pojave predstavlja potpunu triangulaciju metoda (Denzin, 1978: 302).

Ovaj autor takođe ističe i četiri principa triangulacije metoda o kojima istraživač treba da vodi računa prilikom primene ove strategije: (1) treba prepoznati prirodu problema istraživanja i relevantnost svakog planiranog metoda za njegovo ispitivanje; (2) ne treba zaboraviti da svaki metod ima svoje prednosti i mane; (3) prilikom izbora metoda treba obratiti pažnju na teorijski okvir istraživanja, kako bi se uvidelo da li je ono što se dobija konkretnim metodom pogodno za istraživanje; i (4) na istraživanje treba gledati kao na nastajuću, novu i nepredvidivu aktivnost što znači da istraživač mora biti spreman na promene tokom samog istraživanja (Denzin, 1978: 304).

Kada je reč o kritici upotrebe triangulacije u društvenim naukama, ona se pretežno odnosila na to da različite teorije i metodi počivaju na potpuno drugačijim ontološkim i epistemološkim pretpostavkama. Istraživači moraju biti svesni te razlike, jer u suprotnom mogu nastati veliki problemi tokom samog istraživanja koji najčešće ostaju neprepoznati i utiču na rezultate (Blaikie, 1991: 115). Pored toga, Denzinovo uverenje da teorijska triangulacija redukuje pristrasnost, dok triangulacija metoda povećava validnost rezultata naišla je na osporavanje od strane pojedinih metodologa (npr. Fielding and Fielding, 1986). Upotreba različitih teorija dovodi do šire slike o problemu koji se ispituje, ali ne znači da je slika koja se dobija objektivnija. S druge strane, upotreba različitih metoda u istraživanju povećava domet i dubinu podataka o nekoj pojavi, ali ne znači nužno preciznost tih podataka. Zbog svega navedenog, triangulaciju kao strategiju treba pažljivo koristiti u društvenim naukama, imajući uvek u vidu različitost filozofskih pretpostavki u okviru kojih su nastali određeni metodi i teorije.

Multimetod

Pojam multimetodologije počeo je da se koristi tokom osamdesetih godina dvadesetog veka, kada je i izašla studija *Temelji multimetod istraživanja: sinteza stilova* koju su napisali Džon Bruer i Albert Hanter (Brewer & Hunter, 1989). Multimetodologija podrazumeva „korišćenje više od jedne metodologije, ili njenih delova, iz različitih paradigmi, u okviru jedne intervencije“ (Mingers and Brocklesby, 1997: 491).¹⁸

Postoji nekoliko argumenata koji zagovornici ovog pristupa ističu, a koji ukazuju na potrebu za stvaranjem ovakvog tipa istraživanja. Prvo, stvarnost je

18 U kontekstu ovog određenja, metodologija označava „strukturisani skup smernica ili aktivnosti koje pomažu ljudima u sprovođenju istraživanja“ (Mingers & Brocklesby, 1997:490).

isuviše kompleksna i multidimenzionalna, te je zbog toga neophodno služiti se različitim paradigmama koje pružaju „pogled na svet“ koji fokusiraju drugačije aspekte stvarnosti.¹⁹ Drugo, istraživanje predstavlja proces koji se sastoji iz više faza koje obuhvataju različite zadatke i probleme. Neki metodološki pristupi su odgovarajući za pojedine faze, ali su potpuno beskorisni za neke druge, što znači da upotreba više pristupa omogućuje uspješniju realizaciju istraživanja i dobijanje validnijih rezultata. Treći argument koji govori u prilog upotrebi više metodoloških pristupa tiče se činjenice da je ova praksa već uveliko u upotrebi u metodologiji društvenih nauka, te da je potrebno na ovaj način legitimisati, ozvaničiti i standardizovati ono što već postoji (Mingers and Brocklesby, 1997).

Koncept multimetodologije danas je gotovo zamenjen terminom multimetod posebno od strane naučnika koji su bliski sociologiji. Pod multimetodskim istraživanjima, slično kao i u slučaju multimetodologije, podrazumeva se upotreba dva ili više različitih metoda u okviru jednog kvantitativnog ili kvalitativnog istraživanja (Anguera et al., 2018: 2758).²⁰ Jedina ključna razlika u odnosu na multimetodologije, u novom poimanju ove vrste istraživanja ogleda se u tome što se veći naglasak stavlja na praktičnu stranu, odnosno na metode, a ne na kombinaciju različitih paradigmi u fazama istraživanja.

Ono što je uslovalo nastanak multimetod istraživanja jeste potreba istraživača da ponude odgovore na neka kompleksna istraživačka pitanja kod kojih se upotreba jednog metoda pokazala nedovoljnom. Osnovna pretpostavka na kojoj je bazirana ideja o multimetodu navodi kako metodi društvenih nauka ne treba da se tretiraju kao uzajamno isključivi. Nedostaci i ograničenja jednog metoda, mogu biti nadomešteni nekim drugim metodima. Kako utemeljivači ovog pristupa navode „ako naši različiti metodi imaju slabosti koje su zaista različite, tada njihovi konvergentni nalazi mogu da budu prihvaćeni sa većom pouzdanošću nego što bi to bilo koji metod upotrebljen sam mogao da obezbedi“ (Brewer and Hunter, 1989: 4).

Filozofsku osnovu za multimetodska istraživanja ponudila je filozofija pragmatizma, odnosno pretpostavka da prilikom odgovora na određeno istraživačko pitanje naučnik treba da se fokusira na odabir najboljih metoda, a ne na svoja epistemološka ubeđenja. Pristup subjektu istraživanja treba da bude iz svih mogućih uglova, kako bi se pojava opisala/objasnila u potpunosti (Hesse-Biber and Johnson, 2015). Shvatanje istraživanja u okvirima pragmatizma objasnio je Dejvid Morgan (David Morgan) – „istraživanje se pojavljuje kada se suočite sa situacijama koje nadilaze vaše postojeće znanje, a zatim preduzmete aktivnost koja će proširiti znanje, tako da znate kako da postupite kada se sledeći put budete susretali sa sličnim situacijama“ (Morgan, 2013: 7).

19 Kada je reč o multidimenzionalnosti stvarnosti, obično se pominje Habermasovo (Habermas, 2017) razlikovanje tri sveta – materijalnog, društvenog i ličnog. Ideju o tri sveta Habermas je razvio na osnovu Poperove ideje o tri sveta (Popper, 1979), iako postoje značajne razlike u Habermasovom pristupu.

20 Za multimetode (eng. *multimethods*) se u literaturi (Mark, 2015: 23) koristi i termin višestruki metodi (eng. *multiple methods*), međutim, pojedini autori (Anguera et al., 2018) navode kako nema potrebe ubacivati još jedan naziv za istu strategiju zbog toga što ova praksa može da dovede samo do još veće konfuzije u metodologiji.

Uverenje da problemu treba pristupiti iz svih mogućih uglova odgovara načinu na koji se izvodi merenje u multimetodskom pristupu. Za merenje se koristi tehnika triangulacije koju su razvili Kampbel i Fisk, Veb i saradnici i Denzin (Campbell and Fiske, 1959; Webb et al., 1966; Denzin, 1978). Proizvod merenja treba da budu rezultati koji su konzistentni, u suprotnom pouzdanost dva različita kvantitativna i/ili kvalitativna instrumenta se dovodi u pitanje. Međutim, slučajevi da se dobijeni podaci ne podudaraju veoma su česti u sociologiji, ali upravo u tome leži još jedna prednost multimetoda. Pomoću ovog pristupa moguće je uvideti neslaganje podataka, te na taj način proveriti pouzdanost svih metoda koji su u istraživanju korišćeni i otkriti pojavu na potpuniji način (Brewer and Hunter, 1989: 5).²¹

Kao primeri multimetod istraživanja u literaturi se često navode poznati eksperimenti iz socijalne psihologije. Prvi eksperiment ka kojem se referiše jeste Ašov eksperiment o konformističkom ponašanju (Asch, 1951).²² U udžbenicima iz socijalne psihologije uglavnom se navodi kvantitativna faza eksperimenta, ali pored toga Aš je koristio i kvalitativne metode poput posmatranja i naučnog razgovora. Kvalitativne podatke on je koristio kako bi dopunjavao kvantitativne nalaze do kojih je došao, što njegovo istraživanje svrstava u tipičan primer multimetod istraživanja (Mark, 2015: 28). Drugi eksperiment koji pripada ovom pristupu jeste Robers Kejv eksperiment sproveden od strane Muzafera Šerifa i njegovih saradnika (Sherif et al., 1988).²³ U istraživanju su primenjene kvantitativne metode poput sociometrije, anketnog istraživanja, a od kvalitativnih metoda korišćeno je posmatranje, naučni razgovori, a napravljeno je i oko 1200 fotografija od kojih su 40 i objavljene u krajnjem izveštaju. Dakle, u slučaju Robers Kejv eksperimenta ponovo je kvalitativna analiza oblikovala narativ samog istraživanja što jeste karakteristika multimetoda (Mark, 2015: 22).

- 21 Primer za ovo mogu biti podaci o nezaposlenosti dobijeni na osnovu zvanične statistike i posredstvom anketnog istraživanja. Veoma često ovi podaci se ne poklapaju, a upravo u tome leži mogućnost proveravanja metodologije oba načina istraživanja, odnosno uviđanja zbog čega je to tako, kao i kakvo je realno stanje kada je reč o tom problemu.
- 22 Reč je o dobro poznatom eksperimentu prilikom kojeg je subjekat istraživanja, odnosno osoba koja ne zna za eksperiment, upitana da odredi dužinu linije nakon što je sedam drugih učesnika dalo pogrešan odgovor. Tih sedam učesnika bili su Ašovi saradnici, koji su znali za eksperiment i namerno su davali pogrešne odgovore (vidi Zelditch, 2014). Rezultati te faze istraživanja se pominju svuda, iako je Aš pored toga ispitivao i kako se stepen konformizma menja sa promenom prethodno (ne)tačnih odgovora. Gotovo polovinu svog krajnjeg izveštaja istraživanja Aš je posvetio kvalitativnim podacima koje je dobio na osnovu naučnog razgovora i posmatranja. Navodio je reakcije učesnika, kao i razloge koje su oni navodili za (ne)usaglašavanje sa Ašovim saradnicima. Takođe, on je klasifikovao učesnike u različite podgrupe i predstavio intervju sa tipičnim predstavnicima svake od njih (Mark, 2015: 28).
- 23 Robers Kejv eksperiment sproveden je 1961. godine u muškom izviđačkom kampu u parku Robers Kejv u jugoistočnoj Oklahomi. Odabrani su zdravi dečaci koji se nisu međusobno poznavali, a selekcija je vršena na osnovu njihovih ocena, kao i intervjua sa nastavnicima i roditeljima. Na početku istraživanja, istraživači su napravili dve grupe koje nisu međusobno znale jedna za drugu. Prvobitno su istraživači bili zainteresovani za problem razvoja unutar grupnog statusa. Naknadno, dve grupe su spojene, a istraživači su posmatrali među grupni konflikt. U kasnijoj fazi, istraživači su postavili problem koji je mogao biti rešen jedino ukoliko dve grupe saraduju. Istraživačko pitanje u toj fazi odnosilo se na to da li će prisustvo nadređenih ciljeva dovesti do prevladavanja prethodnog međugrupnog konflikta i neprijateljstva (Mark, 2015).

Na osnovu ova dva primera jasno se vidi osnovna odlika multimetod istraživanja – upotreba više od jednog pristupa istraživanju u okviru kvalitativne ili kvantitativne paradigme (Salmons, 2015). Ašovo i Šerifovo istraživanje bazirani su na kvantitativnoj paradigmi, a korišćen je eksperimentalni nacrt istraživanja. Međutim, u okviru njih primenjeni su različiti pristupi kako kvantitativni, tako i kvalitativni, što opravdava njihovo klasifikovanje u multimetodska istraživanja.

Ipak, treba naglasiti da kvantitativno i kvalitativno nije od presudnog značaja da bi se nešto nazvalo multimetod istraživanjima.²⁴ Prema autorima koji su posebnu pažnju posvetili razlikovanju multimetoda od drugih istraživačkih strategija „studija će predstavljati multimetod kada se, vođena zajedničkim opštim ciljem istraživanja, služi nizom komplementarnih metodologija, izabраниh na osnovu nekog datog kriterijuma“ (Anguera et al., 2018: 2766). Iz ove definicije se vidi kako je ideja o multimetodu zapravo veoma bliska onim ranim zamislima o višestrukoj operacionalizaciji koja je primenjena u strategiji triangulacije (Johnson et al., 2007: 114). Baš kao i ove strategije, multimetod se fokusira na jedan opšti cilj – koji sadrži nekoliko istraživačkih pitanja – i njega pokušava da ostvari služeći se svim raspoloživim metodima.

Ovo se u velikoj meri razlikuje od kombinovanih istraživanja kojima treba posvetiti posebnu pažnju. Za razliku od njih, multimetod istraživanja nisu ograničena isključivo na kombinovanje kvantitativnih sa kvalitativnim metodima (ili obrnuto), već su otvoreni ka svim mogućnostima kombinacije. Kombinovani metodi, o kojima će biti reči u narednom poglavlju, u tom smislu, predstavljaju uži pojam od multimetoda (Hunter and Brewer, 2015: 187).

Kombinovani metodi

Pod kombinovanim istraživanjem podrazumeva se kombinovana upotreba kako kvantitativnih, tako i kvalitativnih metoda u istraživanju, a sve u cilju odgovora na jedno istraživačko pitanje (Hewson, 2006: 179). Nešto preciznija definicija kombinovana istraživanja određuje kao onu „vrstu istraživanja prilikom koje jedan ili više istraživača kombinuju elemente kvalitativnih i kvantitativnih pristupa (npr. kvalitativna i kvantitativna stanovišta, prikupljanje podataka, analize, tehnika zaključivanja) u nameri za širim i dubljim razumevanjem i potvrđivanjem“ (Johnson et al., 2007: 123).

Jedan od najuticajnijih metodologa iz ove oblasti Džon Kresvel (John Creswell) tvrdi da u kombinovanim metodima istraživač podjednako obavlja nekoliko zadataka: (1) prikuplja i analizira i kvantitativne i kvalitativne podatke u nastojanju da odgovori na istraživačko pitanje ili da testira hipoteze; (2) integriše, meša ili kombinuje podatke koje dobija istraživanjem; (3) služi se specifičnim nacrtom istraživanja koji obezbeđuje logički okvir i proceduralna pravila; i (4) uokviruje proceduru u teorijske i filozofske okvire istraživanja (Creswell and Plano Clark, 2018: 20). Ova definicija je najšira zbog toga što pored kombinovanja metoda i nacrta istraživanja, ona obuhvata i kombinovanje filozofskih pretpostavki. Shvaćeni na ovaj način, s pravom se može tvrditi da su kombinovani metodi novi, treći

24 To znači da je za određenje jedne studije kao multimetodske nebitno da li samo istraživanje ima više kvalitativne ili kvantitativne karakteristike.

pristup istraživanju. Ova ideja o distinktivnom, trećem istraživačkom pristupu u društvenim naukama jeste nova i ona je nastala na osnovu ideja o triangulaciji u kasnim osamdesetim i ranim devedesetim godinama dvadesetog veka.²⁵ Dakle, reč je o potpuno novom pristupu koji je osoben i čije su karakteristike „mešovite“.²⁶

U elementima određenja kombinovanog metoda mogu da se prepoznaju neke ranije ideje metodologa. U krajnjem slučaju, ukoliko se razmotre razlozi zbog kojih su istraživači počeli da kombinuju metode sve postaje jasnije. U literaturi (npr. Greene et al., 1989) se obično navodi nekoliko osnovnih razloga ili svrha za kombinovanje kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja. Prvi može da se izjednači sa svrhom koju ispunjava triangulacija kao strategija – traganje za konvergencijom, odnosno potkrepljivanje rezultata istraživanja jedne pojave pomoću različitih metoda. Drugi razlog može se nazvati komplementarnošću i pod njim se podrazumeva razrada, unapređenje, ilustracija i/ili razjašnjenje rezultata dobijenih pomoću jednog metoda rezultatima koji su dobijeni drugim metodima. Treći se ogleda u inicijaciji, odnosno otkrivanju paradoksa i kontradikcija koji mogu da dovedu do preoblikovanja istraživačkog pitanja. Četvrti razlog jeste ekspanzija – proširenje opsega istraživanja upotrebom različitih metoda za različite delove istraživanja. Konačno, peti razlog jeste razvoj koji označava proces u kojem se rezultati jednog metoda koriste pri upotrebi nekog drugog metoda.²⁷

Pored svrhe, odnosno razloga za kombinovanje, o karakteru novog kombinovanog pristupa dosta govore određenja koja su dali neki od najrelevantnijih autora iz ove oblasti. U jednom naučnom radu (Johnson et al., 2007) urađena je analiza sadržaja 19 definicija kombinovanih metoda i identifikovane su osnovne teme koje one sadrže: (1) kombinacija kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja (u 14 od 19 definicija); (2) faza u kojoj dolazi do kombinacije (da li u fazi prikupljanja, analize podataka ili u svim fazama); (3) opseg poimanja kombinovanih istraživanja – da li se kombinuju samo podaci ili je reč o kombinovanju svih faza istraživanja, pa i pogleda na stvarnost, odnosno epistemoloških, ontoloških i retoričkih pretpostavki istraživanja²⁸; (4) koja je namera kombinacije – najveći broj definicija ističe proširenje rezultata kao osnovnu nameru što doprinosi boljem razumevanju, jasnijoj slici, boljem opisu i sl., a pored toga uglavnom se navodi i potvrđivanje rezultata; i (5) usmerenje kombinovanih istraživanja – u većini slučajeva je „odozdo prema gore“, što znači da istraživačka pitanja vode istraživanje, a za razliku od toga u manjem broju slučajeva navodi se i suprotan smer „odozgo prema dole“ i u tom slučaju istraživanje je vođeno istraživačevom namerom da sprovede akciono istraživanje.

Filozofske pretpostavke kombinovanog pristupa proističu iz pragmatizma kao pogleda na svet. Kao i u slučaju multimetoda, kombinovani pristupi bazirani

25 Interesantan je podatak da su kombinovani metodi 2018. godine dobili svoje APA standarde.

26 Zbog pomenutih „mešovitih“ karakteristika u stranoj literaturi ovi pristupi se nazivaju „mixed methods“ (Creswell, 2014).

27 Kombinovanje metoda u nekom istraživanju može da se dogodi i bez jasne namere s početka istraživanja. Jedna namera na kraju istraživanja ipak može da se identifikuje, zbog toga što je ona nastala u samom istraživačkom procesu (Mark, 2015).

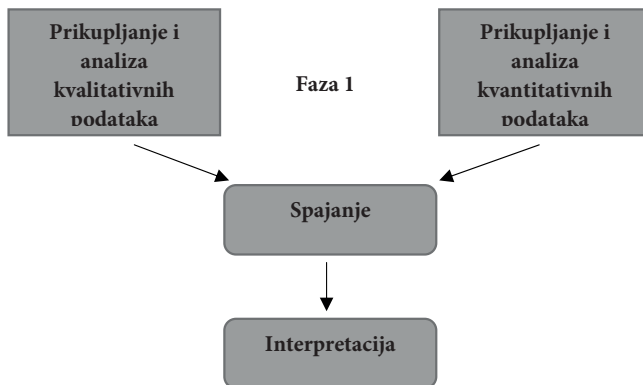
28 Veoma široko poimanje kombinovanih istraživanja ponudili su Johnson & Onwuegbuzie, 2004. Upravo oni su insistirali na kombinovanju kvantitativnog i kvalitativnog jezika, odnosno diskursa u kombinovanim istraživanjima.

su na stavu da su ideje dobre samo kao plan delovanja i da imaju vrednost prema učinku, odnosno prema njihovoj korisnosti. U metodološkom smislu to znači fokusiranje na istraživački problem, a ne na metode istraživanja, kao i korišćenje svih raspoloživih pristupa kako bi se došlo do što potpunijeg razumevanja problema (Creswell, 2014).

Planovi istraživanja u okviru kombinovanog pristupa su novi i oni su prilagođeni načinima kombinovanja kvalitativnih i kvantitativnih metoda i tehnika. Tri najpoznatija i najrasprostranjenija nacrtu kombinovanih istraživanja su: (1) konvergentni; (2) eksplanatorno sekvencijalni; i (3) eksploratorno sekvencijalni (Creswell, 2014). Reč je o bazičnim nacrtima, a pored njih mogu se identifikovati i tri kompleksna nacrtu koji se sastoje iz različitih kombinacija pomenutih bazičnih nacrtu. Najpre je potrebno objasniti bazične nacrtu kako bi se naknadno razumeli oni koji se ubrajaju u kompleksne.

Konvergentni metod predstavlja vrstu kombinovanog nacrtu istraživanja prilikom kojeg se konvergiraju, odnosno spajaju kvantitativni i kvalitativni podaci u cilju boljeg razumevanja problema istraživanja (grafički prikaz 1). Istraživač prikuplja obe vrste podataka u toku istog vremenskog perioda, kako bi na kraju prikupljene informacije integrisao u interpretaciji rezultata istraživanja (Creswell, 2014). Razlozi za upotrebu ovog nacrtu ogledaju se u potrebi za potvrđivanjem jednih rezultata drugim rezultatima, kao i da bi se potvrdili odgovori dobijeni od ispitanika (Creswell and Plano Clark, 2018). Na primer, prilikom istraživanja grupne dinamike u radnim organizacijama možemo se služiti sociometrijskim metodom i istovremeno prikupljati podatke na osnovu naučnog razgovora. Na taj način bismo pomoću podataka dobijenih na osnovu pitanja otvorenog tipa o neformalnim grupnim odnosima u datoj organizaciji, proveravali verodostojnost konfiguracije odnosa koju bi pokazivao sociogram.

Grafički prikaz 1 – Konvergentni nacrt kombinovanog metoda

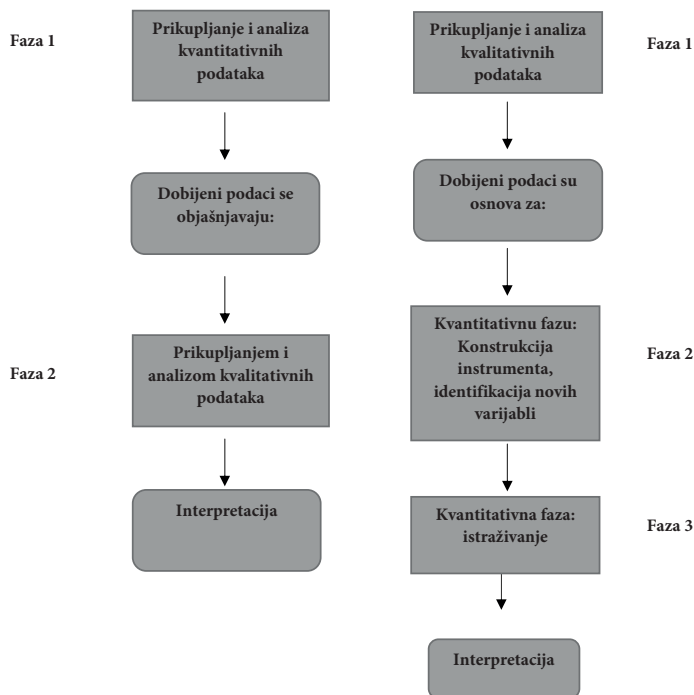
Izvor: Creswell and Plano Clark, 2018

Eksplanatorni sekvencijalni nacrt istraživanja jeste onaj prilikom kojeg istraživač prvo sprovodi kvantitativno istraživanje, analizira dobijene rezultate i onda iste dopunjuje kvalitativnim istraživanjem. Ovaj tip nacrtu naziva se

eksplanatornim jer se prvobitni kvantitativni podaci dalje objašnjavaju pomoću kvalitativnih podataka i sekvencijalnim zbog toga što je primarna kvantitativna faza istraživanja praćena kvalitativnom (Creswell, 2014). Primera radi, anketno istraživanje organizacione posvećenosti može da ukaže da visoke skorove na skali ostvaruju oni radnici koji su zaposleni u određenim sektorima organizacije, na primer u marketingu. Kako bi istraživač otkrio razloge visoke posvećenosti u marketinškom sektoru on može da sprovede fokus grupni intervju i da podacima dobijenim na osnovu njega dodatno objasni rezultate kvantitativnog istraživanja.

Eksploratorno sekvencijalni nacrt istraživanja predstavlja suprotnost prethodnom. Služeći se ovim planom istraživač prvo sprovodi kvalitativno istraživanje, analizira dobijene informacije i one mu omogućuju ulazak u drugu, kvantitativnu fazu u kojoj na osnovu kvalitativnih podataka istraživač izrađuje kvantitativne instrumente (Creswell and Plano Clark, 2018). Obično se ovaj tip nacrtu upotrebljava kada je pojava koja je predmet istraživanja nova, odnosno kada o njoj ne postoji neko teorijsko znanje koje je neophodno da bi istraživač znao kako da sastavi instrument za kvantitativno istraživanje. Dobar primer ovog nacrtu bilo bi istraživanje karakteristika koje za rad pružaju novi prostori za zajednički rad (*coworking spaces*, eng.). Kako ne postoje koherentne teorije o ovim novim prostorima još uvek, bilo bi poželjno prvo sprovesti fokus grupne intervju sa ljudima koji su bili deo ovih prostora, te na osnovu dobijenih podataka konstruisati instrument potreban za anketno istraživanje.

Grafički prikaz 2 – Eksplanatorno sekvencijalni i eksploratorno sekvencijalni nacrt istraživanja

Pomenuta tri bazična nacrti su za određene tipove istraživanja bila isuviše jednostavna, te su počeli da se koriste kompleksniji nacrti.²⁹ Postoji nekoliko načina nastanka ovih tipova nacrti. Prvi se događa kada se u okviru primarnog kvalitativnog (npr. metod slučaja) ili kvantitativnog nacrti (npr. eksperiment) „ugrađuje“ sekundarni metod. Na taj način nastaje eksperimentalni (ili intervencionistički) nacrt kombinovanih metoda. Kod njega je eksperimentalni nacrt primaran nacrt istraživanja, a do kombinacije dolazi kada se njemu dodaju kvalitativni podaci – pre eksperimenta (eksploratorni sekvencijalni), tokom eksperimenta (konvergentni) ili nakon eksperimenta (eksplanatorni sekvencijalni), sa ciljem obogaćivanja eksperimentalnih rezultata (Creswell and Plano Clark, 2018).

Drugi kompleksni nacrti istraživanja nastaju u situacijama kada se kombinovani metodi presecaju sa određenom metodologijom.³⁰ Najpoznatiji kompleksni nacrt ovog tipa jeste metod slučaja u okviru kojeg se primenjuju kombinovani metodi. Ovaj tip nacrti nastaje kada se jedan od tri pomenuta bazična nacrti upotrebi u okviru metoda slučaja (Creswell and Plano Clark, 2018). Treća vrsta kompleksnih nacrti dobija se kada bazični nacrti inkorporiraju u neku teoriju koja fokusira promenu u društvu (npr. kritička teorija, feministička teorija itd.), posebno kod marginalizovanih grupa. Ovaj tip nacrti nastaje presecanjem kombinovanih metoda sa određenim teorijskim okvirima i naziva se transformativnim nacrtom kombinovanih metoda.³¹ Konačno, poslednja varijanta kompleksnog nacrti naziva se višefazni kombinovani metodi i ona uključuje nekoliko kombinovanih istraživanja koji imaju zajednički cilj. Ovaj nacrt zastupljen je u evaluativnim istraživanjima i najčešće ima karakteristike longitudinalnog istraživanja (Creswell, 2014: 716–717).³²

Jasno je da u kombinovanom pristupu nije reč o novim metodama, već o različitim načinima kombinovanja kvalitativnih i kvantitativnih metoda koje već koristimo. Pored toga što je kombinovan pristup relativno skoro uvršten među istraživačke pristupe, čini se da u savremenijoj metodologiji postoji tendencija ka njegovoj sve većoj upotrebi. Ukoliko zaista jeste tako, može se reći da će u budućnosti biti pomaka u kvalitetu društvenih istraživanja, jer samo oni istraživački pristupi koji su u službi problema istraživanja, a ne obrnuto, mogu dati valjane rezultate. Ipak treba napomenuti da kombinovani pristup nije uvek najbolje rešenje. Za neke istraživačke probleme dovoljno je korišćenje samo jednog tipa metoda – kvalitativnog ili kvantitativnog.

Zaključak – jedan ili više pristupa?

U radu su analizirani pojedini načini za prevazilaženje onoga što se u literaturi obično naziva „dogmatizmom“ u metodologiji. Tri mogućnosti

29 Naziv „kompleksni“ upotrebljava se zbog toga što ovi tipovi nacrti sadrže više komponenti od bazičnih nacrti. Kompleksnost u nazivu nema nikakve veze sa većom rigoroznošću u sprovođenju istraživanja (Creswell and Plano Clark, 2018).

30 Metodologija se u ovom kontekstu određuje kao sveobuhvatan pristup koji vodi istraživanje. Metodologija je na višem konceptualnom nivou od nacrti istraživanja.

31 *Transformative mixed methods*, eng.

32 Više o kompleksnim nacrtima vidi Creswell & Plano Clark, 2018: 316–322.

koje je savremena metodologija tokom svog dosadašnjeg razvoja „iznedrila“ – triangulacija, multimetod i kombinovani metodi – u radu su predstavljeni redosledom kojim su se razvijali. Taj vid prikaza odabran je zbog toga što ukazuje na razvojne faze ideje o kombinovanju metoda, ali isto tako omogućuje i identifikovanje osnovnih razlika između ova tri pojma koja se često poistovećuju i mešaju od strane istraživača. Poistovećivanje proističe iz toga što se veoma često smatra da je reč o istoj pojavi, ali se zaboravlja da se ona tokom svoje geneze manifestovala u tri oblika koja su danas istovremeno prisutna u literaturi, a koja se ipak razlikuju u određenoj meri. Između analiziranih pristupa postoji izvestan kontinuitet koji se ogleda u tome što svaki naredni oblik predstavlja nadogradnju prethodnog zbog čega se o njima može govoriti kao o zasebnim fazama.

Prvu fazu razvoja ideje o kombinovanju kvalitativnih i kvantitativnih metoda moguće je identifikovati sa početnim idejama o triangulaciji (Campbell and Fiske, 1959; Webb et al., 1966; Denzin., 1978). Triangulacija je strategija koja za svrhu ima proveru i/ili dopunu teorija i rezultata istraživanja pomoću dodatnih teorija, izvora podataka, istraživača ili metoda. Dakle, triangulaciju od ostalih analiziranih pristupa razlikuje to što se ne radi samo o kombinovanju metoda, već se kombinuju i najrazličitiji izvori podataka, različite teorije i sl.

Gotovo simultano sa prvom fazom razvoja ideje o triangulaciji došlo je do pojave i prvih istraživanja koja su aktivno primenjivala više različitih metoda pri istraživanju jednog fenomena. Kako bi se napravila razlika od istraživanja u kojima su se istraživači služili jednim metodom, ovaj tip istraživanja nazvan je multimetod istraživanjima (vidi Hesse-Biber and Johnson, 2015). Poseban naziv bio je potreban i zbog toga što je ova vrsta istraživanja imala osobene karakteristike, te je iziskivala posebnu kategoriju u metodološkom rečniku. Ono što određuje multimetodska istraživanja jeste upotreba više metoda u okviru jednog kvantitativnog ili kvalitativnog istraživanja. Iako se termin multimetod isprva čini sličan unutar-metodskoj i među-metodskoj triangulaciji (Denzin, 1978), multimetodi se od triangulacije metoda razlikuju po tome što oni podrazumevaju odnos između metoda u okviru jednog (kvantitativnog ili kvalitativnog) istraživanja. To znači da metodi mogu međusobno da se dopunjuju, oblikuju i usmeravaju, što nije karakteristika triangulacije metoda kod koje se izolovano primenjuje više metoda u analizi istraživačkog problema.³³

Treću fazu u razvoju ideje o kombinovanju metoda predstavlja pojava kombinovanog pristupa. Zbog formalnosti, rigoroznosti i određenih pravila u upotrebi kombinovanih planova istraživanja o njemu se može govoriti kao o trećoj vrsti istraživačkih pristupa. Za razliku od multimetoda, kombinovani pristupi dozvoljavaju kombinaciju isključivo kvalitativnih sa kvantitativnim metodima i *vice versa* (Creswell and Plano Clark, 2018). U ovim kombinacijama kvalitativni i kvantitativni metodi mogu biti jednaki, ali i jedan od njih može biti dominantniji od drugog. Zagovornici kombinovanih metoda ukazuju na to da je termin triangulacija problematičan zbog toga što ima širok spektar značenja, zato što se u praksi više vezuje za kvalitativna istraživanja, a služi se post-pozitivističkom terminologijom, kao i zbog činjenice da ova strategija

33 Međutim, ono što može da deluje zbunjujuće jeste činjenica da se triangulacija kao tehnika za merenje koristi u multimetodu za verifikaciju i proširenje rezultata analize (Morse, 2003). Drugim rečima, multimetodi inkorporiraju triangulaciju kao tehniku, ali se ne svode samo na nju.

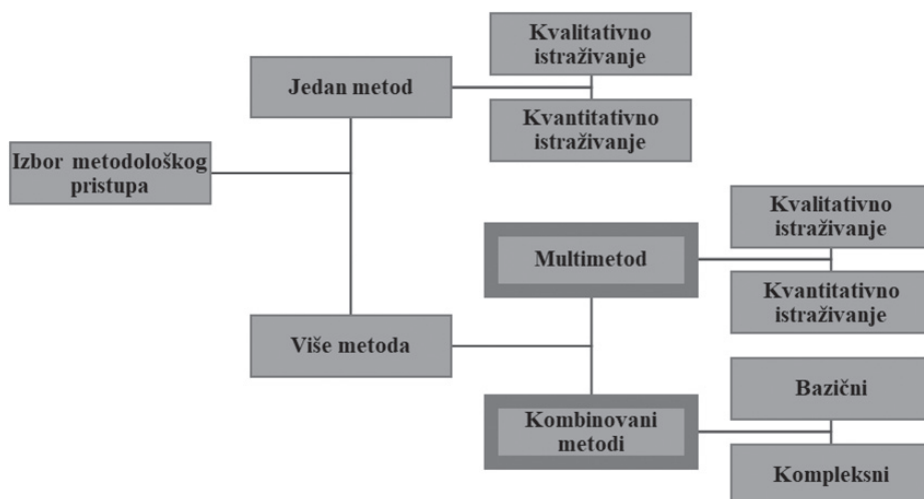
pretpostavlja da će do podudaranja podataka doći jer u slučaju da ne dođe na delu nije bila triangulacija.³⁴ Zbog svega navedenog, kombinovani metodi više govore o integraciji podataka (kvalitativnih i kvantitativnih), njihovoj komparaciji na primer u okviru konvergentnog metoda koji je prema njihovom mišljenju mnogo „srećnije“ terminološko rešenje od triangulacije (Fetters and Molina-Azorin, 2017).

Iako kombinovana istraživanja nisu nova, ono što je ipak novo jeste pokret, pravac, diskurs ili istraživačka paradigma (Johnson et al., 2007) koja je nastala kao odgovor na savremene trendove u metodologiji, ali na temeljima svega onoga što je prethodilo. Kombinovani metodi su, u odnosu na triangulaciju i multimetod, doživeli najviši stepen razrade u metodologiji. Prvi udžbenik izašao je 2003. godine (Tashakkori et al., 2003), četiri godine kasnije osnovan je časopis, 2013. godine registrovano je međunarodno udruženje (MMIRA) koje je od naredne godine počelo da organizuje konferencije, a 2018. godine kombinovani metodi dobili su i svoje APA standarde.

Međutim, pored kombinovanih metoda, triangulacija i multimetod i dalje postoje što dovodi do njihovog poistovećivanja ili mešanja. To ne treba da bude slučaj s obzirom da je reč o tri postupka koja i pored određenih sličnosti imaju dovoljno osobenosti da se mogu pojmovno razdvojiti. Važnost toga proističe iz činjenice da se terminološkom preciznošću uvodi red u metodologiju čime se olakšava i poboljšava njihova upotreba u istraživanjima.

Na *Shemi 4* grafički su prikazane sve mogućnosti izbora pristupa istraživanju. Triangulacija/integracija upadljivo izostaje u ovom prikazu, ali ona je kao što je to već pomenuto strategija koja se primenjuje najčešće u okviru nekog pristupa – multimetodskog ili kombinovanog. Zbog toga su polja koja su podebljana na prikazu ona koja dopuštaju triangulaciju, odnosno integraciju.

Grafički prikaz 3 – Izbor istraživačkog pristupa

Izvor: Saunders et al., 2012: 165

34 Poslednje deluje posebno problematično zbog toga što se u fazi planiranja istraživanja ne može znati da li će do podudaranja rezultata doći, što je preduslov da se postupak nazove triangulacijom.

Na kraju, potrebno je još jednom naglasiti da je istraživački problem ono što treba da vodi istraživača prilikom odabira metoda, odnosno pristupa istraživanju. Iako većina istraživača tokom svoje profesionalne karijere praktično sraste sa jednim pristupom, uvek treba imati u vidu to da ni jedan pristup nije najadekvatniji za sve probleme istraživanja. U savremenoj metodologiji društvenih nauka sve više vlada uverenje da upotreba nekoliko metoda u istraživanju jedne pojave može samo da obogati istraživanje, budući da je, kako je Denzin naveo, svaki metod poput kaleidoskopa – „u zavisnosti od toga kako mu se pristupa, kako se njime rukuje i na koji način se njime dela, on omogućuje različita opažanja“ (Denzin, 1978: 292–293)

Literatura

- Anguera, M. Teresa, Blanco-Villasenor, Angel, Losada, José Luis, Sanchez-Algarra, Pedro, Onwuegbuzie, Anthony J. 2018. Revisiting the difference between mixed methods and multimethods: Is it all in the name? *Quality & Quantity*, god. 52: 2757–2770.
- Asch, Solomon. 1951. Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgment, u: Guetzkow, Harold (ur.). *Groups, leadership, and men*. Pittsburg: Carnegie Press.
- Babbie, Earl. 2011. *The Basics of Social Research*. Belmont: Wadsworth.
- Blaikie, Norman W. H. 1991. A critique of the use of triangulation in social research. *Quality & Quantity* br. 25: 115–136.
- Blumer, Herbert. 1956. Sociological analysis and the „variable.“ *American Sociological Review*, god. 21: 683–690.
- Bogdanović, Marija. 1981. *Kvantitativni pristup u sociologiji*. Beograd: Službeni list SFRJ.
- Branković, Srbobran. 2014. *Metodologija društvenog istraživanja*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Brewer, John and Hunter, Albert. 1989. *Foundations of Multimethod Research: Synthesizing Styles*. Thousand Oaks, London and New Delhi: Sage Publications.
- Bryman, Alan. 1988. *Quantity and Quality in Social Research*. London and New York: Routledge.
- Bryman, Alan. 2006. Integrating quantitative and qualitative research: how is it done?. *Qualitative Research* god. 6, br. 3: 97–113.
- Campbell, Donald T., Fiske, Donald W. 1959. Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-Multimethod Matrix. *Psychological Bulletin*, god. 56, br. 2: 81–105.
- Cicourel, Aeron V. 1964. *Method and measurement in sociology*. Free Press of Glencoe.
- Charmaz, Kathy. 2005. Grounded Theory in the 21st Century: Applications for Advancing Social Justice Studies, u: Denzin, Norman K., Lincoln, Yvonna S.,

- (ur.). *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London and New Delhi: Sage Publications.
- Creswell, John W. 2007. *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Thousand Oaks, London and New Delhi: SAGE Publications.
- Creswell, John W. 2014. *Research Design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Creswell, John W., Plano Clark, Vicki L. (2018). *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. Thousand Oaks: SAGE.
- Denzin, Norman K. 1970. *Sociological Methods: A Sourcebook*. New Brunswick: Aldine Transaction.
- Denzin, Norman K. 1978. *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Fajgelj, Stanislav. 2014. *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenu psihologiju.
- Fetters, Michael D., Molina-Azorin, Jose' F. 2017. The Journal of Mixed Methods Research Starts a New Decade: Principles for Bringing in the New and Divesting of the Old Language of the Field. *Journal of Mixed Methods Research*, god. 2, br. 1: 3–10.
- Fielding, Nigel G., Fielding, Jane L. 1986. *Linking Data: Qualitative and Quantitative Methods in Social Research*. Beverley Hills: Sage.
- Flick, Uwe. 1992. Triangulation revisited: strategy of validation or alternative. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, god. 22, br. 2: 175–197.
- Flick, Uwe. 2006. Triangulation, u: Jupp, Victor (ur.). *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*. London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage Publications.
- Flick, Uwe. 2011. *Triangulation – Eine Einführung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften Wiesbaden.
- Fusch, Patricia, Fusch, Gene E., & Ness, Lawrence R. 2018. Denzin's Paradigm Shift: Revisiting Triangulation in Qualitative Research. *Journal of Social Change*, god. 10, br. 1: 19–32.
- Gans, Herbert J. 1963. *Urban villagers: Group life and class in the life of Italian-Americans*. New York: Free Press.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Glaser, Barney G., Strauss, Anselm L. 1967. *The Discovery of Grounded Theory*. New Brunswick and London: Aldine Transaction .
- Greene, Jennifer C., Caracelli, Valerie J., Graham, Wendy F. 1989. Toward a conceptual framework for mixed-method evaluation design. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, god. 11, br. 3: 255–274.
- Guba, Egon G. 1987. What have we learned about naturalistic evaluation? *Evaluation Practice*, god. 8, br. 1: 23–43.
- Habermas, Jirgen. 2017. *Teorija komunikativnog delovanja*. Beograd: Akademska knjiga.

- Halmi, Aleksandar. 2004. *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Hesse-Biber, Sharlene, Johnson, Burke R. 2015. *The Oxford Handbook of Multimethod and Mixed Methods Research Inquiry*. Oxford: Oxford University Press.
- Hewson, Claire. 2006. Mixed methods research, u: Jupp, Victor (ur.). *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*. London, Thousand Oaks and New Delhi: SAGE Publications.
- Hollingshead, August B. 1949. *Elmtown's youth*. New York: John Wiley.
- Howard, Becker S., Geer, Blanche, Hughes, Everett C., Strauss, Anselm L. 1992. *Boys in White*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Hunter, Albert D., Brewer, John. 2015. Designing multimethod research, u: Hesse-Biber, Sharlene, Johnson, Burke R. *The Oxford Handbook of Multimethod and Mixed Methods Research Inquiry (Oxford Library of Psychology) (1st edition)*. Oxford: Oxford University Press.
- Ilić, Vladimir. 2016. *Posmatranje i analiza sadržaja*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Jahoda, Marie, Lazarsfeld, Paul F., Zeisel, Hans. 1931/2003. *Marienthal: The sociography of an unemployed community*. New Brunswick: Transaction Publisher.
- Jick, Todd D. 1979. Mixing qualitative and quantitative methods: Triangulation in action. *Administrative science quarterly*, god. 24, br. 4: 602–611.
- Johnson, R. Burke, Onwuegbuzie, Anthony J. 2004. Mixed Methods Research: A Research Paradigm Whose Time Has Come. *Educational Researcher*, god. 33, br. 7: 14–26.
- Johnson, R. Burke., Onwuegbuzie, Anthony J., Turner, Lisa A. 2007. Toward a Definition of Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Research*, god. 1, br. 2: 112–133.
- Kaufmann, Felix. 1936. Remarks on methodology of the social sciences. *The Sociological Review*, god. 28, br. 1: 64–84.
- Knežević Florić, Olivera, Ninković, Stefan. 2012. *Horizonti istraživanja u obrazovanju*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju.
- Lee, Raymond M. 2018. Unobtrusive Methods, u: Liamputtong, Pranee (ur.). *Handbook of Research Methods in Health Social Sciences*. Singapore: Springer.
- Leburić, Anči. 2001. Integracija kvalitativnih i kvantitativnih aspekata: perspektive empirijskih istraživanja otoka. *Sociologija sela* god. 29: 189–210.
- Lynd, Robert S., Lynd, Helen Merrell. 1929/1959. *Middletown: A study in modern American culture*. Orlando: Harcourt Brace.
- Mark, Melvin M. 2015. Mixed and multimethods in predominantly quantitative studies, especially experiments and quasi-experiments, u: Hesse-Biber, Sharlene, Johnson, R. Burke (ur.), *Oxford Library of Psychology. The Oxford Handbook of Multimethod and Mixed Methods Inquiry*. Oxford: Oxford University Press.

- Mertens, Donna. 2009. *Transformative Research and Evaluation*. New York: Guilford Press.
- Mingers, John, Brocklesby, John. 1997. Multimethodology: for Mixing Towards a Framework Methodologies. *Omega International Journal of Management*, god. 25, br. 5: 489–509.
- Morgan, David L. 2013. *Integrating Qualitative and Quantitative Methods: A Pragmatic Approach*. Thousand Oaks: SAGE.
- Morse, Janice M. 2003. Principles of mixed methods and multi-method research design, u: Teddlie, Charles, Tashakkori, Abbas (ur.). *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*. Thousand Oaks: Sage Publication.
- Pejković, Kristina. 2019. Socijalna dramaturgija i onlajn samopredstavljanje: studija slučaja Dark Fetish Mreže. *Sociologija*, 61 br. 4: 617–630.
- Popadić, Dragan, Pavlović, Zoran, Žeželj, Iris. 2018. *Alatke istraživača*. Beograd: Clio.
- Popper, Karl R. 1979. *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford: Clarendon Press.
- Salmons, Janet E. 2015. Conducting Multimethod and Mixed Methods Research Online, u: Hesse-Biber, Sharlene, Johnson, R. Burke (ur.). *The Oxford Handbook of Multimethod and Mixed Methods Research Inquiry*. Oxford: Oxford University Press.
- Saunders, Mark, Lewis, Philip, & Thornhill, Adrian. 2012. *Research Methods for Business Students*. Essex: Pearson Education Limited.
- Schütz, Alfred. 1962. *The Problem of Social Reality: Collected Papers I*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Sherif, Muzafer, Harvey, White, O. J., White, Jack. B., Hood, William R., Sherif, Carolyn W. 1988. *The Robbers Cave Experiment*. Middletown: Wesleyan University Press.
- Strauss, Anselm, Corbin, Juliet. 1998. *Basics of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London and New Delhi: Sage Publications.
- Tashakkori, Abbas, Teddlie, Charles. 2003. *Handbook of Mixed Methods in Social & Behavioral Research*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Webb, Eugene J., Campbell, Donald T., Schwartz, Richard D., Sechrest, Lee. 1966. *Unobtrusive Measures*. Chicago: Rand McNally and Company.
- Zelditch, Morris. 2014. Laboratory Experiments in Sociology, u: Webster, Murray, Sell, Jane. *Laboratory Experiments in the Social Sciences*. London, Waltham and San Diego: Academic Press.